

Interjú Szentes Tamással

2019

Benczes István: Szentes Tamás, ahogy az önéletrajzából is kiderül, 1962-től a korhatár eléréseig csaknem folyamatosan – kétszer 4-4 évet leszámítva – egyetemünknek és tanszékünknek (vagyis intézetünk elődjének) főállású munkaviszonyban dolgozó oktatója volt, sőt, egy ideig tanszékvezetője is, nyugdíjazása óta pedig professor emeritusa. Figyelembe véve ezt a több évtizedes kapcsolódást és azt, hogy külföldi egyetemeken is oktattál (4 éven át a Dar es Salaami Egyetem közgazdászképzését irányítva, két ízben vendégprofesszorként a kaliforniai UCLA-n, és számos nyugat-európai egyetemen, illetve kutatóintézetben meghívottként előadásokat tartva), elsősorban arról szeretnék faggatni, hogy hogyan látod az összehasonlítások fényében egyetemünk, illetve tanszékünk/ intézetünk helyzetét, főként oktatási, kutatási és tananyag-színvonalának alakulását, problémáit, javítandóit.

Szentes Tamás: Mielőtt ennek az összetett kérdésnek egy-egy vonatkozására megpróbálnék röviden válaszolni, korrigálnom kell a munkaviszonyom tartamára vonatkozó megjegyzést, ugyanis főállású munkaviszonyom akkor is megmaradt, amikor négy évig külföldön oktattam, egyetemünktől fizetés nélküli szabadságot, sőt munkámhoz támogatást is kapva, és akkor is, amikor a Társadalomtudományi Intézetben csak egyetemi munkaviszonyom fenntartásának feltételével vállaltam a tudományos igazgatói megbízatást. Tanszékünkkel egyébként már 1962 előtt is kapcsolatban voltam (1955-56-ban a Rajk-perben életfogytiglanra ítélt, majd később rehabilitációja után tanszékünkre került Ádám György által a tudományos-technológiai forradalom kutatására szervezett kis munkaközösség tagjaként, 1961-ben pedig félállású oktatóként). Egyébként pedig nem rajtam múlt, hogy szándékom és egyik tanárom, Mátyás Antal kezdeményezése ellenére nem lettem már egyetemi tanulmányaim befejezését követően, vagyis 1955-től kezdve az egyetemen oktatója az elmélet-történeti tanszéken.

BI: Mi akadályozta ezt meg, és végül is hogyan kerültél vissza, ezúttal tanszékünkre, mint oktató?

SzT: Az a bizottság, amely akkoriban még az állásokat a friss diplomások között elosztotta, akadályozta azt meg azért, hogy engem politikailag megbízhatatlannak tartva az ifjúság oktatására és tudományos munkára alkalmatlannak minősített. Végül is Mátyás Antal és Erdős Tibor szerzett nekem (szerkesztői) állást a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál, aminek köszönhetően szoros kapcsolatban maradhattam a tudományos és egyetemi körökkel. Tanszékünkre szinte csak egy véletlennek köszönhetően kerültem, amennyiben a KJK irodalmi vezetője jóindulatból, hogy '56-os „bűnömet” (már amiről ő tudott) jóvátehessem, rám bízta a nagy tekintélynek örvendő veterán kommunista Haász Árpád professzor félkész állapotban lévő kéziratának nyomdakész állapotba hozását. Ez nehéz, elhúzódo munkát igényelt, mint-hogy Haász professzor inkább a német nyelvben volt perfekt, és ráadásul (kissé már szenilisen) rendre átírta, nem lévén megelégedve, az előző napon titkárnőjének lediktált szövegeket, vagy azokat szemétkosárba dobta, amelyeket onnan kellett kimenteni. (Egy ízben még azt a gyógyszer receptet is készült kijavítani, amely aláírására várt.) De olykor nem volt megelégedve azokkal a statisztikai adatokkal sem, amelyeket a tanszéki munkatársak gyűjtöttek össze kéziratához, és ilyenkor arra utasította őket, hogy keressenek tovább, amíg csak nem találják az ő vagy a hivatalos ideológia megállapítását alátámasztó adatokat. (Egyik példa volt erre a munkásosztálynak a nyugati országokban való „abszolút elnyomódására” vonatkozó tétel remélt igazolhatása, hiába jegyeztem meg, hogy az nem Marx tétele, sőt, ellentétes annak felfogásával.) Végül is, némi engedményekkel, az általam javított kézirat számára is elfogadható volt, és nagy öröme könyv lett belőle. Haász professzor háláját nemcsak egy ma is meglévő és működőképes Doxa órával hálálta meg, amelynek elfogadását a KJK vezetője engedélyezte, hanem azzal is, hogy amikor a tanszék egyik oktatója a Külügyminisztériumba került át, annak adjunktusi státuszát nekem ajánlotta fel. Ennek persze az is előzménye volt, hogy az ő könyvét követő tanszéki tanulmánykötetben az Afrikával foglalkozó fejezet megírására (az azzal megbízott görög kolléga késlekedése, egyéb elfoglaltsága és nyelvi nehézségei miatt) engem kért fel, tudván, hogy szerkesztői munkám mellett kutatói érdeklődésem Afrika felé fordult.

BI: Egyik '56-os „bűnödet” említetted. Mi volt az, és milyen egyéb, nem ismert „bűneid” voltak akkor?

SzT: A KJK irodalmi vezetője, vagyis főnököm csak arról tudott, hogy a forradalom alatt a kiadónál megválasztott háromtagú munkástanács vezetőségének egyik tagja voltam. Ez jelentéktelen volt más '56-os ún. „ellenforradalmi” tevékenységemhez képest. Egyebek között

ugyanis mint a Petőfi Kör egyik aktivistája részt vettem az október 23-i tüntetés lebonyolításának szervezésében (ezt a PK-nak a felvonulás élén haladó „hangos kocsijáról” készült, TV-ben gyakran látható fotó is mutatja), a forradalom első fázisában pedig az említett Ádám György vezette Forradalmi Értelmisségi Bizottság kétagú delegációjának tagjaként, Nagy Balázsnak, a PK egyik vezetőségi tagjának kíséretében, a tűz alatt tartott Corvin-Közbe mentünk azzal a megbízással, hogy Nagy Imre tájékoztatása céljából megtudjuk a felkelők, vagyis a harcoló forradalmárok céljait azok vezetőjétől, Iván-Kovács Lászlótól. Jelentésünket azután a FÉB egyik professzor tagja továbbította Nagy Imrének, az akkor már kormányfőnek. A forradalom átmeneti győzelmének napjaiban a PK vezetőjének, Tánczos Gábornak megbízásából szerepem volt az annak párttá szerveződését célzó, vagyis a Magyar Ifjúság Pártja alakuló ülésén, és megfogalmaztam annak rövid programját. (Az, hogy ebből nem lett külön per, bár az „ellenforradalomról” kiadott Fehér Könyvben szó esik róla, bizonyára annak tudható be, hogy a programban a nagyvállalatoknak és bankoknak, igaz, munkástanácsok kezelésében, köztulajdonban maradása szerepel, nem pedig privatizációja, és a nagybirtokok visszaállítása helyett a földet művelő tulajdonosok önkéntes szövetkezése, stb. – ami megfelelt nemcsak a PK elveinek, hanem a forradalom központjában Iván-Kovács Lászlótól kapott válasznak is. Ő ugyanis Nagy Balázsnak arra a kérdésére, hogy a nagyvállalatok magánkézbe és a földek nagybirtokosoknak való visszaadását tartják-e kívánatosnak, mérgesen úgy reagált, hogy talán feltételezzük az ott látott munkásifjakról és egyetemistákról életük kockáztatását Weiss Manfréd és mások vagy a nagybirtokos arisztokrácia visszatéréséért?! Ma már persze 1956 történelemhamisító átértékelése szinte általánossá vált, és a Petőfi Körről, a forradalom szellemi előkészítőjéről sem ildomos szót ejteni.) Én a forradalom leverését követően még hónapokig részt vettem illegális tevékenységben, röpcédulák terjesztésében, sőt, készítésében is. Ezekről szerencsére, illetve a később letartóztatott és elítélt Ádám Györgynek, valamint az általa megkért más letartóztatott társaknak köszönhetően, akik a kihallgatások során nem árultak el, a belügyi szervek nem szereztek tudomást, és vélhetően az az egyetemi professzor, BT, sem tudott (vagy jóindulatú volt), akiről a rendszerváltás után kiderült, hogy 3/3-as ügynökként rólam is jelentgetett. Így végül is megúsztam a következményeket.

BI: Voltaképpen mi volt az oka az Afrika iránt feltámadt érdeklődésednek, és az miben nyilvánult meg?

SzT: Előzményekként említem, hogy már gimnáziumi diákként is érdekelték a társadalmi problémák, viszonyok, rendszerek és fejlődési utak. Amikor még az orvosi egyetem első évfo-

lyamának voltam hallgatója, vagyis az 1951/52. tanévben, a téli szünet alatt már írtam is – persze, csak a magam és barátaim számára – egy kis tanulmányt, illetve esszét a gyűlölt sztálini szovjet-rendszerről, amely hazánkban is létrejött. E rendszert – furcsa paradoxonként Marx „A tőke” c. főműve első kötetének elolvasása nyomán – egy olyan államkapitalista rendszernek minősítettem, amelyben az értéktöbbletet, sőt, a terméktöbbletet a diktatórikus állam erőszakkal kisajátítja és egy új osztályt alkotó hívei között újra-elosztja. Megjegyzem, e meghatározás lényegét a későbbiekben is csak annyiban módosítottam, immár publikálva is, hogy e rendszer a fejlettebb tőkés országoktól elzárkózva, illetve azokkal konfrontálódva tartósan és a társadalmi élet minden szférájára kiterjedően militarizált.

A gyarmati uralom alól felszabaduló afrikai országok irányába forduló érdeklődésemet egyrészt az magyarázza, hogy ott valami új kezdődött, többnyire nem-kapitalista fejlődési út megválasztásával, egyes esetekben „szocialista”, de nem szovjet mintájú társadalmi berendezkedés céljával, másrészt pedig az, hogy a sztálini rendszer, illetve általában a „létező szocializmusnak” nevezett rendszerek valódi természetéről, okairól és következményeiről a rendszerváltás előtt legfeljebb csak „virágnyelven”, illetve irrelevánsnak deklarált analógiákban lehetett írni és publikálni, mint amilyen volt a marxi „ázsiai termelési mód” vagy éppen a függetlenné vált afrikai országokban kialakult államkapitalista rendszer.

BI: Egyik-másik cikkeidben arról írsz, hogy az Afrikában szerzett tapasztalatok, az ott végzett oktatói és kutatói munka mennyire fontos szerepet játszottak pályafutásodban és oktatói-kutatói szemléleted, felfogásod alakulásában. Mit jelent mindez konkrétan számodra, és általában egyetemünk, valamint tanszékünk/intézetünk számára, illetve azok szempontjából?

SzT: Az afrikai tapasztalatok részben csak megerősítették, de részben formálták is, illetve kiegészítették a tudományos kutatás és oktatás vonatkozásában vallott felfogásomat, amely szerint alapvető követelmény a történeti megközelítésnek, vagyis a történelmi előzmények felvázolásának, továbbá a holisztikus látásmódnak és dialektikának, vagyis a szélesebb összefüggések, a részek és az egész közötti kölcsönhatások, az ok és okozat felcserélődése figyelembevételének, valamint a kritikai szemléletnek az együttes alkalmazása. E nélkül ugyanis könnyen eshetünk a túlzott leegyszerűsítések és egyoldalú általánosítások, valóságtól elvonatkoztató absztrakt modellek és mindenkor, illetve mindenhol érvényesnek hitt elméleti tételek, afféle „örök igazságok” vagy éppen a különféle ideológiák csapdájába. Meggyőződésemmé vált, hogy csak a politikától fertőzött ideológus vagy a valóságérzékét elvesztő fanatikus doktri-

ner hiheti, hogy akad akár csak egyetlen olyan elmélet is, amelynek tételei, fogalmai és módszerei teljes értékűek és univerzális érvényűek. Az elméletek lényegét és valóságos funkcióját érti félre az, aki bármely elmélettől a teljes igazság feltárását, a valóságra vonatkozó ismeretek teljességét, a napi gyakorlat, illetve politika közvetlen formálására való alkalmasságát várja el! (Mint ahogy az is, aki bizonyos konkrét társadalmi gyakorlat kudarcából valamely általános elmélet „bukására” következtet.) Következésképpen, az egyetemi oktatásban az elméleti tételeket, fogalmakat és módszereket mindig kritikailag, leegyszerűsítő előfeltevéseikkel, alkalmazhatóságuk korlátjaival együtt kell tanítani és ennek megfelelően számon kérni a hallgatóktól.

Ami közelebbről a saját ott végzett tudományos munkámat illeti, annak (néhány egyetemi jegyzet megírásán túl) az első angol nyelvű könyvem (The Political Economy of Underdevelopment) volt a legjelentősebb eredménye. Ennek zömét Dar es Salaamban írtam (bár egyes részeinek előzményei már megjelentek a Bognár József vezetésével és részvételemmel előbb tanzékünkön megalakult afro-ázsiai kutató csoportnak, illetve az abból létrejött akadémiai Afro-Ázsiai Kutató Központnak a kiadványaiban). Könyvem nem várt sikerének (10 nyelven, 11 országban, 1986-ig összesen 16 kiadásban való megjelenésének) köszönhettem nevem nemzetközileg ismertté válását, nemzetközi baráti kapcsolataim zömét és külföldről jött sorozatos meghívásaimat. Így az ENSZ több intézményének (ILO, UNCTAD, UNU, UNDP, UNIDO, UNRISD) különféle szakértői, tanácsadó, kutatás-szervező, konferencia-előkészítő stb. bizottságaiban tagként és több nemzetközi tudományos társaság (közgazdasági, politikatudományi, béke- és konfliktuskutató, történész, fejlődéskutató társaság), továbbá a Third World Forum, a South Commission, az IFDA, a Delphi Forum, az Ecoforum, stb. rendezvényein előadóként, illetve szerzőként, továbbá számos külföldi egyetemen és kutatóintézetben meghívott előadóként való szerepléseimet, valamint néhány tudományos folyóirat szerkesztő, illetve tanácsadó bizottságaiban való tagságomat.

Bár utazásaimhoz a kiutazási engedélyt többnyire az Afro-Ázsiai Kutató Intézet, illetve annak utódja, a VKI intézte, általában ismertté vált a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemhez tartozásom is, ami talán ez utóbbi hírnevét is valamelyest gyarapíthatta. Ugyanakkor nagy hálával tartozom mind egyetemünk, mind a VKI akkori vezetésének azért, hogy az adott politikai körülmények között egyáltalán lehetővé tették számomra a meghívások, illetve felkérések elfogadását. Kivételt csak két eset jelentett: Az egyik a Brandt Bizottság egyik rendezvényére kapott meghívás volt, a másik az UNCTAD egyik korábbi főtitkárának, Gamani Coreának a Prominens személyek bizottsága ülése után személyesen tett ajánlata, hogy (magas ENSZ-tisztviselői státuszban és fizetéssel) legyek a személyes tanácsadója. Ez

utóbbira persze örömmel mondtam igenlő választ, bár megvalósulása esetén fel kellett volna adnom hosszú időre a hazai tudományos és oktatói közeletben való részvételemet, és aligha értem volna el akadémiussá való megválasztásomat. A genfi nagykövet ugyan örömmel fogadta vonatkozó tájékoztatásomat, és a külügy illetékes főosztályvezetője is támogatta volna az ügyet, végül is a BM-nek a magyar ENSZ-tisztviselők ellenőrzését végző ügynöke megvétózta azt.

BI: Mi volt ennek indoklása, illetve oka?

SzT: A hivatalos indoklást ugyan nem ismerem, az okát viszont nagyon is valószínűsíthetem abban, hogy a nemzetközi baráti kapcsolataim főként olyanokhoz fűződtek (mint pl. Samir Amin, Immanuel Wallerstein, Jan Pronk, Louis Emmerij, Mark Nerfin, André Gunder Frank, Gerry Helleiner, Sir Richard Jolly, Carlos Fortin, Ibrahim Sabdi Abdallah, hogy csak néhány legismertebbet említsek közülük), akik a nagytőke által uralt nyugati kapitalizmusból és a kommunista pártállam által uralt szovjet-típusú rendszerekből egyaránt kiábrándulva így vagy úgy reményeket fűztek valamilyen „harmadik rendszer” kifejlesztésének lehetőségéhez vagy legalábbis a fennálló rendszerek radikális reformokkal való szocializálásához, illetve demokratizálódásához és egy valóban új világgazdasági rend létrehozásához.

BI: Mi volt a remélt „harmadik rendszernek” a lényege, és mennyire volt reális létrehozásának, illetve a fennálló rendszerek demokratikus megreformálásának reménye?

SzT: A „harmadik rendszer” lényege (amelyet Mark Nerfin, az IFDA elnöke folyóiratcikkének címe, nevezetesen a „Neither Prince, Nor Merchant; Citizen...” fejezett ki legrövidebben) az lenne, hogy sem a központi hatalom, az állam, sem a piac, illetve a tőke nem uralkodhatna a társadalom fölött. Ezek csak szolgálnák azt, amely mindkettőtől független, demokratikusan működő civil szervezetei (NGO-k) által felügyelné, ellenőrizné mindkét előbbi. Ezzel a koncepcióval én nagyon is egyetérttem, és egyetértek ma is, ahogy ez több publikációmól is kiderül. Hiszen nyilvánvaló, hogy a társadalomnak szüksége van mind az államra, mind a piacra, de ha azok működése, hatalma, illetve befolyása túlnő saját funkciójuk normális határain, az súlyos következményekhez vezet a társadalom számára. Megvalósulásának (legalábbis a közeljövőben) a realitását illetően azonban ma abban látom a kétségeket támasztó prob-

lémát, hogy az NGO-k nagy része nagyon is függő viszonyban van az őket szponzoráló állam vagy a nagytőke irányában.

Ami a fennálló rendszerek demokratikus reformok útján való átalakítását illeti, annak lehetőségét (noha az amerikai New Deal, majd a nyugat-európai Jóléti Állam, illetve „szociális piacgazdaság” létrejötte már bizonyította) csak azok tagadják, miként ezt a „reformszocializmus”, illetve a hatvanas évektől hazánkban megindult reformfolyamatok megítélésében tapasztalhatjuk, akik ideológiai, illetve purista szemlélettel vizsgálják és értelmezik a rendszereket. Vagyis fekete-fehér alapon, és úgy, mintha a társadalmi rendszerek voltaképpen a társadalomtól, független entitások lennének, afféle kész termékek, és nem magának a társadalomnak a termékei, amely nemcsak létrehozta, hanem át is alakíthatja azokat.

Pályafutásom során egyre határozottabban léptem fel az ideológiák, mindenfajta ideológia ellen, vagyis nemcsak a nyílt politikai ideológiák, hanem az olyan rejtett ideológiák ellen is, mint amilyenek a látszólag tárgyilagos, de a valóságtól elvonatkoztató, azt tetszetős modellekben megszépítő elméletek, egyes standard tankönyvekben található tételek. Egyébként felfogásom szerint minden elmélet ideológiává korcsosul, mihelyt azt az igazság kizárólagos hordozójává kiáltják ki. Ezért is tartom oly fontosnak, mint már említettem, a történeti, holisztikus és dialektikus szemlélet mellett a minden irányban kritikait, beleértve nemcsak az elméletek és módszerek kritikai értelmezését és kezelését, hanem a gyakorlatnak, a fennálló viszonyoknak, a politikai és gazdasági döntéseknek is pártpolitikai szempontoktól független, változtatásokra serkentő bírálatát. A társadalomtudomány egyik legfőbb funkciója éppen ez a kritika, amely akkor is konstruktív, ha nem határozza meg a politika teendőit, de a lehetséges alternatívák felvázolása mellett ezeknek ellentétes, a megválasztott szempont vagy érdek szerint kedvező, míg más szempont, illetve érdek szerint kedvezőtlen hatásaira is utal. Hiszen nemigen vannak kizárólagosan jó vagy rossz megoldások a gyakorlatban.

BI: Az eddigi válaszaid, különösen nemzetközi tapasztalataid és a társadalmi problémák fényében – ezzel vissza is térnénk a bevezetőben szereplő kérdéshez – hogyan ítéled meg az egyetemünkön és azon belül intézetünkben folyó oktatás mai tartalmát és színvonalát a korábbi évtizedekéhez képest?

SzT: Az oktatás mai tartalma és színvonala szinte össze sem hasonlítható az én egyetemi tanulmányaim idején tapasztaltakkal. Akkoriban a tárgyak zömének oktatási és követelményszínvonala még egy rangos gimnáziumét sem érte el. Mi sem jellemzőbb, mint az, hogy az

orvosi egyetem első évének végén a kitűnő eredménnyel letett szigorlatok és vizsgák után, vagyis 1952 nyári hónapjai alatt (melyekből egy a kötelező katonai szolgálattal telt el) könnyedén fel tudtam készülni a közgáz első évfolyamának fő tárgyaiból az új tanév kezdetekor letett vizsgákra, és a közvetlenül másodévre kerülésem feltételül megszabott minimum 3.7, vagyis jó átlagot még akkor is elértem volna, ha az utolsó vizsgám netán elégtelen. (Igaz, a kapitalizmus politikai gazdaságtana vizsgájához nagy előnyt jelentett Marx fő művének ismerete.) Az ezt követő három évben szerzett tapasztalataim is meglehetősen lesújtó véleményt formáltak bennem az egyetemünkön folyó oktatás színvonaláról, és ez vonatkozik intézetünk elődjéire is. Az előadások többnyire írott szövegek felolvasását jelentették, ami az orvosegyetemen tapasztaltak, különösen Straub F. Brúnó professzor élvezetes, mindig újat is mondó szabad előadásai után kiábrándító meglepetést okozott. Azt mondhatom, és ezt többször is nyíltan kijelentettem, hogy voltaképpen csak a Mátyás Antal által oktatott elmélettörténet és az annak a csoportnak, amelybe szerencsémre beosztottak, ugyancsak általa oktatott Tőkeszeminárium volt az, amiért végül is érdemes volt az orvosi egyetemről átjönnöm a közgázra. Ezekből, illetve ezek oktatójától tanultam meg azt, hogy minden elméleti tétel vagy modell esetében ismerni (és tanítani) kell azok leegyszerűsítő, érvényességüket korlátozó premisszáit, és mindegyiket kritikailag kell értelmezni (és magyarázni). Ezen felül, Mátyás Antalnak a tőkeszemináriumon Marx művének némely részénél tett finom, gyakran csak hangsúlybeli jelzései vagy kérdő mondatként hangzó megjegyzései hívták fel figyelmemet az abban is fellelhető fogyatékoságokra, a szigorú logikájában található lazaságokra és repedésekre, vagyis általában arra, hogy ezt a művet, illetve elméletet is kritikával kell olvasni (és, ha lehet, oktatni is).

Az akkori előadások színvonalával kapcsolatban eszembe jutott egy kis diákcsínyünk. Az elmélettörténeti tárgy kapcsán Mátyás Antal ösztönzésére néhányan a klasszikusok eredeti szövegeit is olvasgattuk. Adam Smith egyik írásában keményen bírálta az előadások felolvasás-formáját, ebből következő unalmas és fölösleges mivoltát és ugyanakkor meghallgatásuk kötelező jellegét és ellenőrzését. Mivel ez pontosan illett akkoriban egyetemünk legtöbb előadására és az előadásokon való kötelező megjelenés szigorú ellenőrzésére, egyik csoporttársunknak az az ötlete támadt, hogy Adam Smith e szövegét használjuk fel (ha jól emlékszem: egy kis színpadi jelenetben valamelyik ünnep kapcsán, vagy az egyetemi lap egy cikkében) a szerző megnevezése nélkül. Erre sor is került, nem kis botrányt, illetve derűtséget okozva.

A hatvanas években, amikor végre egyetemünk oktatója lettem, már lényegesen jobb volt az oktatási programok tartalma és színvonala. Új tárgyak jelentek meg a matematikai mód-

szertan és a szakágazatok területén (egyeseket már a Kiadóban szerkesztőként megismerhettem), javult általában a tárgyak tartalma és az előadások színvonala is, bár az előadások nagy része még mindig leírt szövegek felolvasása volt, és vezető oktatók között alig akadt a megfelelő tudományos fokozattal bíró. (Voltaképpen ez utóbbinak köszönhettem, hogy egyetemi tanári kinevezésemre, nyolc évvel a külföldi után, de végül is sor került, miután a pártbizottság újabb vétőjét az akkori rektor azzal szerelte le, hogy egy már akadémiai doktorátussal bíró oktatónak a professzori kinevezését megakadályozni akkor, amikor még kandidátusi fokozattal sem bíró professzorok is vannak, vissza, sőt, súlyos hiba lenne.)

A későbbiekben több reformra is sor került, melyek közül én különösen örültem a multidiszciplináris „alternatív blokkok” bevezetésének a hetvenes években, amely azonban sajnos csak rövid életű eredmény volt. Örültem a hallgatói önkormányzat létrejöttének és általában az oktatás, tanszékek, tárgyak és előadók hallgatói véleményezése intézményesülésének, bár az előbbi működésében a valós képviselet iránt indokolt kétségeim támadtak, az utóbbi esetben pedig a felelőtlenség lehetőségét és megnyilvánulásait kifogásoltam.

A rendszerváltás utáni reformokról vegyes véleményem van. Ezek pozitív vagy negatív vonásairól annak idején több feljegyzésben írtam vagy felszólalást tettem, így többek között a kari struktúrát és a karok elnevezését, egyes tanszékek kari besorolását illetően. Fontos fejlemény volt a szociológia és a politikatudomány oktatásának intézményesülése és a társadalomtudományi kar megjelenése, de kifogásoltam a közgazdaságtudomány elkülönítését a társadalomtudománytól, és nem tartottam indokoltnak a volt politikai gazdaságtan tanszékének szétparcellázását több különálló tanszékre, és helytelenítettem a gazdálkodási kar tanszékeinek és tanszéki csoportjainak szinte gomba-módra szaporodását. Miközben túlságosan is sok tárgy és tanszék jött létre, átfedéseket okozva, amin a későbbi intézetesítés sem igen segített, ugyanakkor fontos tárgyak szűntek meg vagy szorultak háttérbe. Már a külker. tanszék felszámolása (ami tanszékünkkel való összevonás helyett) sem volt szerencsés lépés. Súlyos hiba volt az elmélettörténet tárgy kötelező jellegének (a tőlem kért és a rektor által helyeselt szakvélemény ellenére történt) megszüntetése, és még súlyosabb lett volna magának a tanszéknek a tervezett felszámolása, amit Zalai Ernővel közös fellépésünk nyomán sikerült meggátolni. Ma is felháborítónak tartom viszont azt, hogy a tárgy és tanszék első oktatójának, Mátyás Antalnak a nemzetközileg is szinte egyedülálló és széles körben ismert (angolul, sőt, kínaiul is kiadott) műve, amelyből már a rendszerváltás előtt közgazdász-generációk tanulhatták a modern nyugati közgazdaságtan elméleteit és módszertanát, végleg ki lett iktatva a tananyagból, sőt, a kötelező olvasmányok köréből is.

Az egyetemi integráció kikényszerített voltát ugyan kifogásoltam, de szükséges megoldásként a Műegyetemmel való integráció mellett érveltem, mint pl. a BESZ konferenciáján Michelberger Pállal, a Műegyetem rektorával egyetértésben. Az egymást követő technológiai forradalmak korában egy ilyen integráció jobban szolgált volna a közgazdászok képzését, mint az Államigazgatási Főiskolával vagy pláne a Kertészettel való integráció.

Nagyon helyeseltém az angol nyelvű oktatási program megindulását az ISC létrejöttével, és kezdettől fogva több tárgyat is oktattam ott – mindaddig, amíg más professzortársammal együtt adott szakvéleményünk ellenére azt a Gazdálkodási Kar alá nem rendelték a korábbi vezetés elmozdításával.

Fontos előrelépésnek tekintem a doktori programok, illetve iskolák létrehozását, és a Doktori Tanácsban támogattam annak vezetője által a követelmények pontosításának szorgalmazását. Örültem a multidiszciplináris programok, illetve iskolák lehetőségének, és nagyon is hibáztatom az ilyenek akkreditációs korlátozását.

Ami az egyetemi oktatás mai, minden korábbinál kétségtelenül gazdagabb tartalmát illeti, vannak persze hiányérzeteim is:

Amennyiben én azt (persze, csak a korábban is meglévő diszciplínák esetében) általában, sőt, egyáltalán meg tudom ítélni korlátozott ismereteim alapján, és ezért nem szeretnék általánosítani még saját intézetünk vonatkozásában sem, legfeljebb azt a benyomásomat jelezhetem, hogy nemigen érvényesül kellően és általában, vagyis minden tárgy oktatásában az a kritikai és holisztikus szemlélet, amelyet a fennálló viszonyok és problémák tudományos elemzése és a vonatkozó szakirodalom megfelelő kezelése különösen megkíván. Mondhatnám úgy is, hogy jó néhány tárgy oktatásában inkább a kész ismeretek átadása folyik a nélkül, hogy kételkedésre és gondolkodásra, a problémák sokoldalú értelmezésére, a megoldásoknak is többféle, nemcsak pozitív, hanem negatív hatásainak is a meglátására készítenék a hallgatókat. Attól tartok, hogy olyan kérdések, mint az előbbieken tárgyaltak, nemigen kerülnek szóba, és a mai, illetve a közelmúltban létező társadalmi rendszerek történeti, kritikai és holisztikus elemzése helyett azok többnyire mint adottságok kezeltetnek, vagy az említett ideológiai-purista értelmezésben.

Úgy tűnik, hogy számos, a valóságban nagyon is fontos, időszerű téma, illetve gyakorlati probléma nem kap kellő figyelmet és megfelelő helyet (legfeljebb egyes, szűk értelemben vett szaktárgyakon belül, holott összefüggnek más tárgyak témakörével is), sem pedig interdiszciplináris elemzést. Egyebek között ilyen pl. a globalizáció és a globális válságok széles körű

problematikája, a gyors technológiai fejlődés sokféle ellentétes hatása és társadalmi kontrolljának a hiánya, különösen az információs és kommunikációs technika egyre kiterjedtebb alkalmazásából, annak előnyei mellett fakadó gazdasági, szociális, politikai, kulturális, biztonsági és nemzetközi veszélyek növekedése, a nemzetközi intézmények kifogásolható struktúrája és működése, a különféle demonstrációs hatásoknak országokon belül és között is nemcsak technikai vonatkozásban, hanem az életmód és fogyasztás terén is fokozódó érvényesülése, továbbá az állam és a piac funkcióinak és viszonyának változása, a képviseleti demokrácia meglehetősen általános torzulása (a pártlistákra szavazás, a finanszírozás szerepe, a szponzorok befolyása, a politikai és gazdasági elit közötti összefonódások, stb. folytán), a piac működésének a gazdaságon kívüli szférákra (kultúra, művészet, tudomány, oktatás, sport) való kiterjedése, az állam, illetve a nagytőke növekvő befolyása és ellenőrző szerepe a magánszférában, valamint a bankok domináns, a gazdaság élet szolgálata helyett azt mindinkább uraló szerepe és eredeti jövedelemforrásukon már messze túlterjedő profitszerzése, a piaci szereplők tájékozottsága közötti növekvő szakadék, a szolgáltató vállalatok gyakran változtatott szerződési feltételeinek szinte áttekinthetetlen, nagyítóval is nehezen vagy csak interneten olvasható publikálása, a félrevezető áruházi „akcióknak” és banki hitelfeltételeknek, illetve általában az elburjánzó agresszív reklámoknak a fogyasztói magatartásra gyakorolt hatása, az alvállalkozói hálózatok áttekinthetlensége, a korrupció különféle formáinak és új szférákban való megjelenése, stb. Bocsánatot kérek kivételek esetében az érintettektől.

Ez a hiányérzet részben tanszékünk/intézetünk programjaira is vonatkozhat, amennyiben a felsoroltak némelyike világgazdasági vagy fejlődésgazdasági vonatkozású is.

BI: Hogyan alakult szerinted az elmúlt évtizedekben tanszékünk oktatási programjának fejlődése?

SzT: A fejlődés korántsem egyenletes folyamatában talán indokolt megkülönböztetni néhány „mérőkövet”. Szerintem ilyen volt Haász professzor említett könyvének megjelenésével, illetve azt követően a tananyag nyomtatott formában történt kiadása (előbb még „Korunk kapitalizmusa”, majd később már a hivatalos ideológiával ellentétesen értelmezhető, ti. csak egyetlen világgazdaságra utaló) „Korunk Világgazdasága” címmel, többkötetes tankönyvként, majd sorozatban mindinkább bővített tartalommal. Bár ebben a tankönyvben még túltengtek a csupán tájékoztató statisztikai adatok és a leíró részek, már megjelentek tudományos jellegű írások is, mint pl. a világgazdaság fejlődéstörténetét, illetve strukturális változásait magyará-

zó, a tudományos-technikai forradalom hatásairól (sajnos, meglehetősen egyoldalúan) szóló, a nemzetközi tőkeáramlásokkal foglalkozó, stb. fejezetek, valamint a nyugat-európai regionális integráció és a fejlődő országok gazdasági elmaradottsága témájában elméleti, sőt, elméletkritikai és módszertani fejezetek is. (Bár külön kötet foglalkozott a fejlett tőkés országokkal, és egy másik a „harmadik világ” nagyobb régióival, illetve országaival, a tankönyvnek nem jelent meg külön kötete a „szocialista” országokról. Ezekről csak jegyzetek voltak.) A tematika gazdagodása és a tudományos írások gyarapodása ellenére megjegyzendő azonban, hogy egyfelől a tananyag zömének leíró, mondhatni „elbeszélő” jellege, másfelől a túlságosan is sok statisztikai adat (amelyek állandó felfrissítést kívántak, de mire a kötetek újabb és újabb kiadása megjelent, már régen elavultak), a vizsgáztatást és osztályozást meglehetősen bizonytalan alapokra helyezte. Az a vizsgázó, aki a leíró részekből kapott kérdést, könnyen szerzett jó jegyet, akitől viszont statisztikai adatokat kértek számon, el is bukhatott (hacsak nem kreált maga hihető adatokat, meglepve a vizsgáztatót). Emlékezetem szerint előfordult, hogy egy elsőéves hallgató, aki elvétette a szobaszámot, majdnem átment az akkoriban csak felsőéveseknek oktatott tárgyunk vizsgáján, de szerencsére a jegy beírása előtt a vizsgáztató rájött a tévedésre. Nem csoda, hogy a hallgatók körében akkoriban nem volt jó híre a tantárgynak.

Fontos mérföldkőnek tekintem, bár nem a fő tárgy vonatkozásában és nem is a tanszék egészét érintően, egyrészt a hatvanas évek közepén Bognár József által a már említett afroázsiai kutatócsoportnak tanszékünkre telepítését, amelyből hamarosan az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központja nőtt ki, másrészt a hetvenes években az ugyancsak említett alternatív blokkok bevezetését az egyetemen, aminek köszönhetően először intézményesült hazánkban a több nyugat-európai országban már elterjedt és a Dar es Salaami Egyetemen is létrehozott „Fejlődés-tanulmányok” (Development Studies) multidiszciplináris kurzusa. Ez akkor annyira népszerű volt a hallgatók körében, hogy korlátozni kellett a felvehetők számát. Ehhez kapcsolódott az azonos néven és félig-meddig szamizdat jelleggel, sokszorosított formában és sorozatban megjelent kiadványunk, amely az általam megszervezett Fejlődés-tanulmányok blokk két legaktívabb hallgatójának (Miszlivetz Ferencnek és Béládi Lászlónak) kezdeményezésére és áldozatos szerkesztői munkájával, diáktársaik bevonásával készült Marton Imre professzor és az én felelősségünk mellett. Ez olyan külföldi irodalomhoz juttatta hallgatóinkat (kezdetben a többnyire külföldi barátaimtól kapott cikkek, tanulmányok vagy általam behozott könyvek, konferencia-közlemények, később mindinkább a szerkesztők által beszerzettek lefordításával), amelyhez a költségek vagy jó néhány résznek, fejezetnek a tartalma, illetve azok szerzői miatt másként nem juthattak volna.

A tanszék és tananyagának fejlődéstörténetében a legfontosabb mérföldkő azonban az volt szerintem, amikor (Palánkai Tibor tanszékvezetése idején) a világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjait némi előzmények után fő tárgyként és az alapképzésben is „nemzetközi gazdaságtan” címmel oktatni kezdtük, valamint külön tárgyként az „integráció gazdaságtanát” is. Előzményként nemcsak e tárgyak egyes részeinek szórványos megjelenése jelentette a korábbi tankönyveinkben, majd az alapismeretek vázlatos oktatása az előző tanszékvezető által számomra a felső évfolyamon megengedett, mindössze heti egy előadás keretében, hanem az elhatározást döntően meghatározó ama teszt, amelyet a tanszékvezető egyetértésével az utolsóéves hallgatóinkkal írtam. Mégpedig a szakirodalomban, tankönyveinkben és a gyakorlatban is használt, különösen a nemzetközi szervezetek gazdasági jelentéseiben és statisztikáiban is rendszeresen megjelenő fontos fogalmakról és alapvető számítási módszerekről, amelyeknek ismerete az alsó évfolyamokon oktatott alapozó tárgyakból következően feltételezett volt. Mint kiderült, tévesen. A tesztek több, mint kétharmada elégtelen osztályzatot érdemelt volna, de mert figyelembe vettük az alapozó tárgyak hiányosságait is, mentségül a hallgatók számára, csak kb. egyharmada kapott elégtelent. Elképesztő volt az, hogy a hallgatók zöme nem tudta mi a különbség a GDP és a GNP vagy pláne ezek, illetve a GNI és az NMP között, sőt, a hitel, a kölcsön és a (nemzetközi) segély között, sem pedig a „működő tőke” és a közvetlen beruházási tőke között, a profit és a kamat között, nem volt tisztában a portfólió-beruházás fogalmával, sem a külkereskedelmi cserearányok, a termelékenység, a komparatív előny, stb. számításával. A lesújtó eredmény hatására és a tanszékvezető határozott fellépésére a tanszéki kollektíva végül is egyetértett az alapozó képzésben való szerepvállalással.

Ennek nyomán a tanszékvezető felkérésére részletes tematikát készítettem egy tanszéki, kollektív munkában megírandó és nemcsak az alsó, hanem a felső évfolyamokon, sőt, a doktori képzésben is használható tankönyvhöz. A tematikát kétszer is tanszéki értekezleten vitattuk meg, az ott elhangzott javaslatokat újra és újra figyelembe vettem, de a tankönyv megírásában való részvételre egyetlen kollégám sem vállalkozott. Így végül is az nem lett kollektív produktum, legalábbis első kiadásában, amelyet „A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai” címmel én írtam meg. (Ez 1995-ben a könyvkiállításon „Az év szakkönyve” címet nyerte el.) Az újabb, immár kétkötetes könyv második kötete végre kollektív munka eredménye lett, nívódíjban is részesült, sőt, több más felsőoktatási intézmény használta fel tananyagként vagy saját jegyzete forrásaként szerte az országban.

Nagy csapást jelentett azonban pár évvel később nemcsak e sikeres tankönyv, hanem a tanszék számára is az, hogy a nemzetközi gazdaságtan alapozó tárgy oktatását elvették tőlünk

a Közgazdasági Karon, átruházva azt a Makrogazdasági Tanszékre – az „open macro-economics” külföldi példája nyomán, mely elnevezés eleve félrevezető (mintha létezne teljesen zárt nemzetgazdaság is a globalizálódó világgazdaságban). Mindez a szóban forgó tanszék új vezetőjének követelésére történt annak ellenére, hogy e tanszék még csak nem is létezett akkor, amikor a Világgazdasági tanszéken már a tárgy intézményesítése előtt az említett előzményekként annak főbb elméleti és módszertani alapjait már régóta oktattam. Ráadásul tankönyvünk helyébe egy olyan, az alapozó képzésben teljesen használhatatlan amerikai tankönyv magyarra lefordított szövegét vezették be kötelező tananyagként, amelyből éppen azok az ismeretek hiányoznak (és ezt dokumentáltam is), amelyek szükségességéről az említett teszt révén meggyőződtem. Mivel a felháborító változás a Rektor jóváhagyásával történt, tiltakozásul közöltem, hogy a történetek miatt nyugdíjba vonulva már a korhatár elérése előtt felmondom munkaviszonyomat. Ezt követően professor emeritusként már csak az ISC angol nyelvű oktatásában vettem részt annak említett átszervezéséig, valamint annak a doktori iskolának a működésében és oktatásában, amelynek megalakulásakor első elnöke voltam, de itt is csak addig, amíg nem került sor kettéosztására.

Ez utóbbinak, vagyis a „Nemzetközi kapcsolatok” doktori iskolának a létrejötté, amely a Nemzetközi tanszék tőlünk átkerült vezetőjének, Rostoványi Zsoltnak a kezdeményezésére és szervezésében történt, ugyancsak fontos mérföldkőnek tekinthető tanszékünk történetében is, minthogy annak oktatási programjában és működtetésében társtanszékként kezdettől fogva részt véve ily módon a doktori képzésnek is egyik bázisává vált tanszékünk. Emellett és részben előzményként említhető tanszékünknek az ugyancsak Rostoványi Zsolt által, elsősorban a diplomataképzés céljából létrehozott BIGIS programjában való sikeres részvétele is. (A BIGIS egyik végzett hallgatója, aki az ENSZ egyik osztályára került, elmondta nekem, hogy kifejezetten előnyben van más országokból jött kollégáival szemben, mivel ő a BIGIS-ben nemcsak nemzetközi jogot, hanem nemzetközi gazdaságtant is tanult.) Sajnálatos, hogy a BIGIS és ezzel a nálunk folyó diplomataképzés is megszűnt.

BI: Hogyan vélekedsz intézetünk jelenlegi oktatási programjának tartalmáról, illetve színvonaláról?

SzT: Az intézet mesterszakos programjának átnézése során örömmel nyugtáztam a nemzetközi gazdaságtan és a fejlődéstan, vagyis e két annak idején általam kezdeményezett és oktatott tárgy kurzusainak megfelelő szerepét és tematikáját (és persze, egyik-másik könyvem meg-

tisztelő felhasználását is), de úgy érzem, hogy a vilárendszer-szemléletnek jobban kellene érvényesülnie mindkettőben. A „nemzetközi” gazdaságtan hagyományos (és eleve pontatlan) elnevezése ellenére, a világgazdaságtan, vagyis a világgazdaság mint szerves rendszer tanulmányozása szélesebb körű tematikájához igazodva nagyobb súlyt kellene adni a globalizáció problematikájának, a centrum-periféria viszonyoknak, a technológiai fejlődés kettős hatásainak, és általában a konvencionális „stock and flow approach” szükséges kiegészítéseként a „relation approach”-nak, vagyis a világgazdaságban is kialakult, több szinten is megnyilvánuló, többnyire egyenlőtlen partnerek közötti viszonyok, különféle formákban létező interdependenciák és azok összefüggése és hatása vizsgálatának. A Fejlődés gazdaságtana (ugyan csak hagyományos és félrevezető) elnevezését helyes lenne legalább alcímként „Fejlődéstudományok” megjelöléssel kiegészíteni, de ami fontosabb: általános társadalomtudományi fejlődéstanként értelmezni és már nem leszűkíteni az ún. fejlődő országokra. Hiányolom – legalábbis a közölt tematikában – a minden ország fejlődésében vagy lemaradásában szerepet játszó két legfontosabb tényezőnek, illetve körülménynek az elemzésére utalást, nevezetesen a már említett különféle „külső” interdependenciák világgazdasági hálózatában lévő helyzet alakulásának, valamint a „belső” integráció vagy dezintegráció állapotának, a gazdaság input-output kapcsolatai és a társadalom kohéziós vagy széthúzó erői formálódásában, illetve erőségében kifejeződő megnyilvánulásainak tárgyalását.

Nagyon örülök annak, hogy Czakó Erzsébet és Nemzetközi vállalat-gazdaságtan c. tárgya is bekerült az intézet programjába. Azt viszont hiányolom, hogy egyik tárgyunknál sem szerepel a „nemzeti versenyképesség” témaköre (mégpedig abban a kritikai felfogásban, amely a versenyképesség elterjedt, nagyon is leegyszerűsítő és vállalatorientált mérését illetően is a tanszéki „tudományos iskola” kétkötetes könyvében kifejezésre jutott). Hiányolom a globalizáció különféle elméleti értelmezéseinek, magyarázatainak és ellentmondásos hatásainak részletes kritikai vizsgálatát, valamint a ma sokat vitatott és szélsőséges nézeteket gerjesztő nemzetközi migráció fontos témájának hangsúlyos szerepeltetését is valamelyik tárgyban – az Integráció gazdaságtana tárgyán kívül is. Egyébként pedig (és nem saját szerzői érdekből vagy hiúságból jegyzem meg, hiszen egyik-másik könyvem szerepel a kötelező vagy ajánlott irodalomban), hogy a jelek szerint több minden a korábbi tanszéki produktumokból némileg feledésbe ment aktualitása ellenére is. Ilyen a természeti környezet és klíma változásának gazdaságtani, illetve társadalomtudományi tárgyalása is, holott ennek is van figyelemre méltó előzménye tanszékünkön, éppúgy, mint a „fenntartható fejlődés” multidiszciplináris témájának.

BI: Az előzőekből kitűnt, hogy a tanszék életében és fejlődésében nagyon is aktív szereped volt évtizedeken át, és nemcsak mint egy ideig tanszékvezetői funkcióban vagy a doktori iskola vezetőjeként. Sikerekről és csalódásokról is szó esett. Most még azt kérdezem, hogy mi az, amit egy tanszék vagy intézet életében, működésében fontosnak tartasz a kollektíva tagjainak együttműködése szempontjából, és amire tanszékvezetőként is törekedtél?

SzT: Természetesen az egyéni érdeklődések, ambíciók és „komparatív előnyök” alapján, illetve figyelembevételével kialakuló munkamegosztás szervezését, az egymás munkájáról és eredményeiről való tájékozódást, a kollektívát érintő kérdésekben a demokratikus döntéshozatalt, stb., ami mind közhelyként hangzik. De mindezekon felül a „kollektív bölcsesség” gyarapítása és talán a politika felé üzenet formálása céljából még azt is, amire én csak kísérletet tettem, végül is kudarcot vallva. Nevezetesen egy olyan „staff seminar” rendszeres megtartását, mint amilyen a Dar es Salaami Egyetemen működött oly módon, hogy kollektíve megvittünk egy-egy fontos és aktuális, szakterületünket érintő témát bevezető előadás vagy kutatási jelentés alapján (ráadásul más tanszékek munkatársainak is a részvételével), és a vita eredményét figyelembe vettük az oktatásban, de olykor eljuttattuk a kormányzat felé, még ha bíráló volt is az.

Kudarcomat talán nemcsak erőfeszítéseim gyengesége és akadémiai elfoglaltságom magyarázta, hanem a munkatársak érdektelensége vagy túlzott óraterhelése is, illetve az a túlzott önállóságra törekvés még a legfiatalabbak körében is, amely a közös felelősség ellenére valamilyen, akár átfedést jelentő „saját” tárgy oktatására törekvésben nyilvánult meg, amire persze az előírt oktatási normák is készítették.

Szeretném remélni, hogy az Intézet mai vezetésének sikerül e téren is eredményt elérni (még ha a politika felé közölhető üzenet, sőt, még a tanszékek, illetve intézetek közötti viták tekintetében aligha várható is az, de legalábbis) az Intézeten belüli rendszeres vitákat illetően. Igaz, a munkatársak oktatási túlterheltsége aligha kisebb, mint korábban. Ráadásul, a PhD, illetve az akadémiai doktorátus megszerzése (a formális követelményekre helyeződött hangsúly és az értékelésben eluralkodó mennyiségi szemlélet, valamint az MTMT adatforrásainak és adatkezelésének fogyatékoságai miatt, nem is szólva a megnövekedett költségekről) egyre nehezebbé és mind több időt kívánóvá vált, a pályázatokkal kapcsolatos feladatok pedig eleve elvonnak az érdemi munkától.

BI: Nagyon köszönöm az interjút.

Az interjút készítette: Benczes István, 2019.